

Received / Makale Geliş Tarihi 01.10.2023
Published / Yayınlanma Tarihi 30.11.2023
Volume / Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 10(101), 3072-3080

Research Article / Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.10253521

Hilal Kevser Asa

<https://orcid.org/0000-0003-4475-9871>

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi ABD, Kütahya/ TÜRKİYE
ROR Id: <https://ror.org/03jtrja12>

Osmanlı Tıp Literatüründe Hindiba ve Kullanım Alanları

Chicory And Its Uses In Ottoman Medical Literature

ÖZET

Osmanlı dönemi tıp anlayışı, antik uygarlıkların mirasıyla şekillenmiş ve tıbbi bilgi aktarımı süregelmiştir. Bu gelenek, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları tarafından Yunan, Arap, Fars hekimlerinin öğretilerini kendi dillerinde aktarmak ve geliştirmek amacıyla benimsenmiştir. Tıp eserlerinde Hipokrat, Galen, Dioskorides gibi Yunan hekimlerinin öğretileri Arapça ve Farsça dillerinde aktarılmış, ancak Osmanlı döneminde Türkçenin ilim dili olarak yaygınlaştırılması sağlanmıştır. Araştırmada, bu eserlerin Türkçeye aktarılmasıyla birlikte Osmanlı tıbbında hindibanın kullanımı hakkında bilgiler verilmiştir. Hindiba, Osmanlı tıbbında önemli bir bitki olarak kabul edilmiş, Osmanlı tıp literatürü içinde birçok eserde bahsedilmiştir. Osmanlı sarayında hindiba önemli bir şifa kaynağı olarak kullanılmış, eczane kayıtlarında ve saray tıbbında sıkça yer almıştır. Hindibanın farklı türleri, özellikleri ve kullanımları detaylı olarak ele alınmıştır. Özellikle bostani ve berri hindiba türleri üzerinde ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Osmanlı dönemi tıp literatüründe hindibanın önemli bir yere sahip olduğu ve çeşitli eserlerde detaylı olarak ele alındığı görülmektedir. Bu bitkinin tıbbi kullanımları, panzehir özellikleri ve çeşitli hastalıkların tedavisindeki rolü büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hindiba, Geleneksel Tıp, Osmanlı Tıbbı, Osmanlı Eczanesi.

ABSTRACT

The medical understanding of the Ottoman period was shaped by the legacy of ancient civilizations and the transmission of medical knowledge. This tradition was adopted by the Seljuk and Ottoman Empires to convey and develop the teachings of Greek, Arab, and Persian physicians in their languages. The medical works contained the teachings of Greek physicians such as Hippocrates, Galen, and Dioscorides in Arabic and Persian languages, but Turkish was popularized as the language of science in the Ottoman period. In the research, these works were translated into Turkish, and information was given about the use of chicory in Ottoman medicine. Chicory was considered an important plant in Ottoman medicine, and it was mentioned in many works in the Ottoman medical literature. Chicory was used as an important source of healing in the Ottoman palace, and it was frequently found in pharmacy records and palace medicine. The different types of chicory, their characteristics, and their uses were discussed in detail. In particular, detailed information was given on bostani and berri chicory types. It is seen that chicory had an important place in the Ottoman medical literature and it was examined in detail in various works. The medical uses, antidote properties and role in the treatment of various diseases of this plant are of great importance.

Keywords: Chicory, Traditional Medicine, Ottoman Medicine, Ottoman Pharmacy.

1. GİRİŞ

Tıp anlayışı, dönem hekimleri tarafından çelişme-gelişme, deneysel-bilimsel çerçevede içerisinde, insanlığın var olduğu günden bu yana idame ettirilmiştir. Osmanlı tıbbı da Çin, Mısır, Hint, Yunan ve Roma gibi kadim uygarlıklardan, bilgi birikimi ve aktarımı şeklinde süregelen bu sistemin bir parçası niteliğindedir. İslam öncesi devirde kabul edilen tıp anlayışı, İslam devletleri tarafından da devam ettirilmiştir. İslam devletlerinin çeşitli alanlarda mirasçısı konumunda olan Selçuklu Devleti, tıp alanında da bu mirasın koruyucusu olmuştur. Selçukluya tabii bir beylik durumundan İmparatorluğa yükselen Osmanlı Devleti, Selçuklu ve İslam tıp ve tababet anlayışının devamlılığını sağlamıştır (Baytop, 2001, s. 56-57).

Selçuklu dönemi tıp alanında kaleme alınan eserlerde Hipokrat, Galen, Dioskorides gibi önemli Yunan hekimlerinin öğretileri Arapça ve Farsça dil bilgisiyle aktarılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti ilim ve bilim adamlarının Osmanlı Türkçesi üzerine yapmış olduğu çalışmaların neticesinde Türkçe'nin ilim dili olarak kullanımı yaygınlaşmıştır (Ünver, 1952, s. 3). Tababet üzerine oluşturulan telif ve tercüme eserlerden farmakolojinin bel kemiğini oluşturan farmakope, kodeks, akrabadin şeklinde adlandırılan eser türleri olmuştur (Şehsuvaroğlu, 1970, s. 280). Eserler, halk sağlığının korunması, tabip bilgilerinin artırılması amacıyla ilaçların elde edilmiş ve kullanım usulleri üzerine kaleme alınmıştır.

İlaç hammaddesi olarak hayvansal ve bitkisel maddeler ön planda tutulmuş bu şekilde *müfred* (basit) ve *mürekkebe* (kompoze) ilaçlar elde edilmiştir. Bu süreçte tedavi unsuru olarak humoral patoloji (dört hılt) anlayışı benimsenmiştir. Bu anlayışa göre doğada yer alan “hava, su, toprak ve ateş”; insan bedeninde yer alan “kan, balgam, siyah safra ve sarı safra” birbiriyle ilişkili olup bu unsurların yoğunluk derecesi beden dengesini sağlamaktadır. Anasır-ı Erbaa olarak adlandırılan bu sistem insanların mizaçlarını oluşturmaktadır. Bu sıvıların etkilerine göre kişiler “demevi, safravi, balgami, sevdavi” şeklinde sınıflandırılabilir. Bu teori ise Ahlat-ı Erbaa olarak isimlendirilerek uygulanacak tedaviler bitkilerin nitelikleri ve kişilerin mizaç durumuna göre belirlenmiştir (Altıntaş, 2006). Sağladıkları sağaltma etkisinin yanında sıcak, soğuk, yaş, kuru şeklinde sınıflandırılan bitkiler, hastanın mizaç durumuna göre belirlenmekteydi (Şehsuvaroğlu, 1970, s. 129).

2. OSMANLI TIP ESERLERİNDE HİNDİBA

Türk Dil Kurumunun 1998 yılında yayınladığı sözlükte hindibadan birleşikgiller familyasına ait, yaprakları tüketilebilen bitki olarak bahsedilmiştir (Parlatır, vd., 1998, s. 996). Ülkemizde genellikle Hindiba kullanımıyla rastladığımız bitki, Latince *Cichorium* olarak adlandırılmıştır. Birleşikgillerden, papatyagiller (asteraceae) familyasına ait bir bitki türüdür. Acı güneş, ak güneş, ak güneyik, ak hindiba, çıtlık, güneşik, güneş, güneyik, hindibağ, hindibahar, radika, yabancı hindiba, karakavuk şeklinde halk ağzında, yöreden yöreye değişkenlik gösteren pek çok isimle anılmaktadır (Baytop, 2007, s. 134). Osmanlı kaynaklarında ise genellikle *kāsnī*, *kāsnī*, *kāsnī* yazım şekilleriyle kullanılmıştır. Bu adlandırma sebebiyle eserlerde *kasmı* olarak bahsedilen şeytan boku (şeytan tersi) bitkisiyle karıştırılmamalıdır. Ayrıca kaynaklarda verilen terkiplerde, isimlerde genel kullanım sağlandığından dolayı hangi hindiba türünün kullanıldığını tespit etmek mümkün olmamaktadır.

En güzel hindibanın günümüzde Afganistan’ın kuzey bölümünde bir şehir durumunda olan, fakat bir dönem Horasan’ın en önemli siyasi merkezlerinden biri konumunda bulunan Belh şehrinde ve bir dönem Emevi Devletine başkentlik yapmış önemli bir merkez durumunda olan Şam’da yetiştiği; en çok hindibanın ise Rum diyarında bulunmakta olduğu söylenmektedir (Efendi, 2019, s. 1002). Alfred Siggel’e ait Arapça-Almanca sözlüğe göre hindiba, “*Cichorium intybus* und *endivia*” şeklinde iki türün varlığı belirtilmiştir (Paşa, 1990, s. 66). Osmanlı kaynaklarında da hindibanın bostani (*Cichorium Endivia* L.) ve berri (*Cichorium İntybus* L.) olmak üzere iki türünden bahsedilmiştir (Şerif, 2017, s. 146).

2.1. Bostani Hindiba (*Cichorium Endivia* L.)

Acı marul, Frenk hindibası olarak da anılan bostani hindiba, bahçelerde yetiştirilen hindiba türüdür (Baytop, 2007). Bostani hindiba, kendi içinde iki türe ayrılmakta ve bu farklılık şekil, biçim ve tat açısından görülebilmektedir. Bir türü marul gibi enli yaprakları ve güzel bir tadı sayesinde salata olarak tüketilebilmekteyken diğer türü dar yapraklara ve acı tada sahiptir. Ayrıca bu özelliğinden dolayı da bazı yörelerde acı marul şeklinde anılmaktadır (Sina, 1937, s. 6).

2.2. Berri Hindiba (*Cichorium İntybus* L.)

Yabancı hindiba, tarhaşuk (Sina, 1937, s. 7), yaban marulu (Önler, 2020, s. 66) künik çiçeği (Şerif, 2017, s. 146), göynek (Sina, 1937, s. 6) ve eserlerde sıklıkla rastlanan *kāsnī* kelimesi berri hindiba türü için kullanılmaktadır (Önler, 2020, s. 80). Bahçelerde yetiştirilen bostaninin aksine berri hindiba, kırsal kesimlerde yetişen yabancı bir türdür (Şerif, 2017, s. 532). Genellikle Avrupa ve Asya’nın ılıman iklime sahip coğrafyalarında görülmektedir (Sina, 1937, s. 9). Küçük yaprak ve çiçeklere, uzun gövde ve köke sahiptir (Efendi, 2019, s. 1002). Muhammed bin Mahmud Şirvani’ye göre; mavi renkli çiçekleri bulunuyorsa tarhaşuk, sarı renkli çiçekleri bulunuyorsa şaravi olarak isimlendirilmektedir. Tarhaşuk, acı tada sahiptir (Şirvani, 2004, s. 341). Mavi çiçekli bu bitki, nisan ayından sonbahar mevsimi sonuna kadar çiçek açmaktadır (Şerif, 2017, s. 532). Ayrıca müellifi bilinmeyen bir tıp sözlüğü olarak adlandırılan sözlüğe göre çiçeklerin yönünü güneşe doğru döndüğü yazılmıştır (Murad, 2018). Güneyik adlandırmasının bu sebeple yapılmış olması muhtemeldir. Diğerlerine göre daha şifalı olması durumundan dolayı tıp alanında daha çok tercih edilmiştir (Sina, 1937, s. 9).

3. OSMANLI TIP LİTERATÜRÜ

Hindiba kullanımına, antik dönemden bu yana başvurulmuş olup İslam tıbbi açısından da büyük bir öneme sahiptir. “Güneği yiyeceksin fakat onu silkelemeyince, zira güneğin üzerine cennetten damlalarının damlamadığı bir gün yoktur.”, “Güneğin yapraklarından, üzerinde cennetten bir damla olmayan hiçbir yaprak yoktur.”, “Bir kimse güneği yer de arkasından uykuya yatarsa o adama ne zehir ne de sihir işlemez.” Şeklinde Resulullah (s.a.v)’a ait üç hadis yer almaktadır (Gümüşhanevi, 1980). Görüldüğü üzere

bitkiye şifanın yanında kutsiyet de atfedilmiştir. Hadislere İslam hekimleri de riayet etmiştir. Bununla ilgili bir örnek modern tıbbın babası olarak ün salmış olan İbn-i Sina'nın "Hindiba Risalesi" adlı eseridir. Eserde tüketim sürecinde hindiba yıkandığı ya da silindiği takdirde etkisini göstermeyeceği şeklinde verilen bilgiyle Hz. Peygamber'in hadisine atıfta bulunulmuştur (Sina, 1937, s. 6). Eserde ayrıca hindibanın mide, ciğer, kalp ve göz sağlığı açısından kullanımlarına ve panzehir özelliğine yer verilmiştir. Metnin detaylarına çalışmanın Osmanlı dönemini kapsamı sebebiyle değinilmemiştir. Ancak Osmanlı kaynaklarının yazımında geçmiş dönem kaynaklarından da faydalanılması sebebiyle eserde yer alan bilgiler, kullanmış olduğumuz kaynaklarda yer almaktadır. Hindiba, Osmanlı saraylarının da vazgeçilmez şifa maddesi olmuştur. Topkapı sarayı eczane kayıtları ve "Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık" adlı eserde sıklıkla kullanımlarına rastlamaktayız (Terzioğlu, 1992). Helvahanede üretilen tatlılar ve droglarla ilgili olarak kaleme alınan eserde mürekkebe devalar yer almaktadır. Müshil, Muğlab, Öksürük şurubu, Şarab-ı Besfayic Müdebberesi, Şarab-ı Dinari, Şarab-ı Usul, Şarab-ı Harir-i Müleyyin, Şarab-ı Hasek Müdebberesi, Şarab-ı Hindiba, Şarab-ı Müshil, Şarab-ı Sikencebin-i Buzuri, Şarab-ı Unnab Müdebberesi, Şarab-ı Ustuhodos Müdebberesi, Tiryak-ı Erbaa, Tiryak-ı Askeri gibi şurup ve tiryak (panzehir) terkipleri yer almaktadır. Bu terkipler genellikle balgam ve safra sökücü etkiye sahip olup yoğun hılttan kaynaklı olarak oluşan nikris, sıtma, siroz, sarılık gibi hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Ayrıca hindibanın panzehir özelliğinin bulunması sebebiyle tiryak terkiplerinde de kullanımına başvurulmuştur. Terkiplerin hazırlanışında hindiba, hindiba tohumu, hindiba kökü kabuğu, hindiba suyu gibi bitkinin pek çok bölümüne yer verilmiştir (Terzioğlu, 1992).

3.1. Mürşid

Muhammed bin Mahmud-ı Şirvani, 14.-15. Yüzyıllarda, Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerinde yaşamış Osmanlı hekimlerindedir. Telif ve tercüme olarak kaleme aldığı 12 eser ile çağının en çok tıp eseri vücuda getiren hekimidir. 1438 yılında göz hastalıkları ve tedavisinde kullanılacak müfred-mürekkebe ilaç terkipleri üzerine kaleme alınmıştır. Osmanlı döneminde göz hastalıkları üzerine yazılmış olan eserlerin en kapsamlı ve en önemlisi olması, araştırmada kullanılmasında etkili olmuştur (Şirvani, 2004).

3.2. Müntahab-ı Şifa

Eser, 14. Yüzyılın sonları ve 15. Yüzyılın başlarında yaşamış, dönemin ünlü hekimlerinden Celaledin Hızır (Hacı Paşa) tarafından Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Tıp konusunda en önemli eserlerinden olan Şifa'ü'l-eskam ve deva'ü'l-alam eserinin Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş özeti niteliğindedir (Altıntaş, 2006, s. 167). Eser genel manada koruyucu hekimlik alanında yazılmıştır. Tıp ilmiyle ilgili olarak teorik ve pratik bilgiler; yiyecek, içecek ve ilaçlar; hastalıkların sebepleri, belirtileri ve hastalığa deva olacak ilaç önerilerinin anlatımı bulunmaktadır. Anadolu'da kaleme alınan ilk Türkçe tıp eserlerinden olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir (Paşa, 1990).

3.3. Nizamü'l Edviye

17. Yüzyıl'da Osmanlı coğrafyasında yaşamış Hekimbaşı Sakızlı İsa Efendi'nin, bilinen tıbbi bilgilerin yanında kendi edinmiş olduğu tecrübeleri de ekleyerek kaleme aldığı eser, müfred (basit) drogların tıpta ilaç olarak kullanımlarının Arap alfabesine göre verildiği ansiklopedik sözlük niteliğinde bir müfredat kitabıdır. Kullanılan kaynaklar açısından zenginliği sebebiyle araştırmada kullanılması uygun görülmüştür (Efendi, 2019).

3.4. Edviye-i Müfrede

14. yüzyılda yaşayan Osmanlı hekimi İshak bin Murad tarafından 1390 tarihinde yazılmış eser, Türkçe olarak kaleme alınmış ilk telif kitaptır. Bu sebeple büyük önem taşımaktadır. Eseri yazarken genel olarak Zeyneddin Bin İsmail-ül Cürcani'nin eseri Zahire-i Harezmsahi ve İbn Sina'nın el-Kanun fi't-tıb eserinden faydalanmış, kendi tecrübelerini de eklemiştir. 2 bölümden oluşan kitapta müfred ve mürekkebe terkiplerin tarif ve kullanımlarına yer verilmiştir. Osmanlı coğrafyasında Türkçe olarak kaleme alınan ilk tıp eseri olması bakımından dönem kaynakları arasında büyük önem arz etmektedir. Arap alfabesine göre alfabetik sıralamada bulunulan İshak bin Murad'a ait Edviye-i Müfrede eserinin kaf harfi bölümünde kâsni adı altında hindiba ile ilgili olarak anlatımlara yer verilmiştir (Murad İ. b., 2007).

3.5. Kitabu'l-Müntehab fi't-Tıb

15. Yüzyılın hekimlerinden Abdülvehhab bin Yusuf İbn-i Ahmed el-Mardani tarafından 1420'li yıllarda kaleme alınmıştır. Eser geçmiş dönemde yazılan Arapça, Farsça kaynakların tercümesiyle genel tıp, koruyucu hekimlik üzerine oluşturulmuştur. Bununla ilgili olarak görülen hastalıklar, tedavi yöntemleri ve çeşitli droglardan elde edilen ilaç terkiplerine yer verilmiştir. Müellif, eseri tamamladıktan sonra, fetret

devrini sona erdirip devlet bütünlüğünü tekrar sağlamayı başaran dönem padişahı Çelebi Mehmed'e ithafta bulunmuştur. Osmanlı Sarayı'na sunulan ilk tıbbi eser olması bakımından önemli görülerek araştırmada kullanılmıştır (Güven, 2005).

3.6. Mecmu'atü'l-Fevaid

Eser 15. Yüzyılda Hekim Beşir Çelebi tarafından iç hastalıkları üzerine yazılmıştır. 1435-1445 yıllarında yazımı tamamlanan bu eser, Karamanoğlu İbrahim Bey'e sunulmuştur. Eser beylikler dönemi tıp eserine örnek olması, iç hastalıkları üzerine kaleme alınması ve Beşir Çelebi'nin bilim ve tıpta ustalığıyla Sultan II. Mehmed'in dikkatini çekecek kadar başarılı bir hekim olması açısından araştırmamızda önem ihtiva etmektedir (Özdemir, 2018).

3.7. Alaim-i Cerrahin (Cerrah-name)

15. Yüzyılın önemli cerrahlarından İbrahim bin Abdullah tarafından kaleme alınan eser, drog tedavisinin yanında cerrahi bilgileri de barındırmaktadır. Eserde ayrıca frengi hastalığı üzerine de bir bölüm oluşturulmuştur. Frengi hastalığı tedavisi hakkında bilgi vermesi sebebiyle diğer dönem kaynaklarından ayrılmaktadır (Abdullah, 2016).

3.8. Yedigâr

1420'li yıllarda 15. Yüzyıla İbn-i Şerif tarafından koruyucu hekimlik üzerine kaleme alınmış tıp eseridir. Kan alımı, hacamat gibi küçük cerrahi işlemlerin yanında hastalıklar ve sebepleri; çeşitli drogların kullanımlarıyla müfred ve mürekkebe ilaçların terkiplerine başvurulmuştur. Eser Sultan Çelebi Mehmed ve II. Murad devrinde Bursa'nın önemli devlet adamlarından Kara Timurtaş oğlu Umur Bey'e takdim edilmiştir. Eser ilaç skalasının genişliğinden dolayı değerlidir. Bu açıdan araştırmamızda önem ihtiva etmektedir (Şerif, 2017).

4. OSMANLI TIP ESERLERİNE GÖRE HİNDİBANIN KULLANIM ALANLARI

4.1. Dolaşım Sisteminde Meydana Gelen Rahatsızlıklar

4.1.1. Kalp Hastalıkları

Hindiba ya da kāsni şarabı (şurubu) olarak adlandırılan bu şarap kalp sağlığı açısından faydalı olup organlardaki tıkanıklıkları gidermektedir (Şerif, 2017). Tedavi sürecinde ayrıca yakı olarak kullanımına da yer verilmiştir. Tedavi usulleriyle ilgili olarak çeşitli terkiplere yer verilmiştir. Aşırı sıcak, soğuk, sinir ve stresten kaynaklı olarak ortaya çıkan kalp çarpıntısı sorunu, eski tıp kitaplarında hafakan olarak adlandırılmaktadır (Özdemir, 2018). Hafakan hastalığının tedavi edilmesi için; hindiba eriyene kadar pişirildikten sonra arpa unuyla karıştırılıp kalp üzerine yakı olarak uygulanmıştır (Murad İ. b., 2007). Kalp çarpıntısı için oluşturulan bir başka terkipte; bostani hindiba suyu, üstübeç ve arpa unuyla karıştırılıp yakı olarak uygulanmıştır (Efendi, 2019). Bahsetmiş olduğumuz üzere, hindiba-kāsni şarabı (şurubu), kalp sağlığını artırmakta, bu organlarda oluşan tıkanıklıkların açılmasına yardımcı olmaktadır. Terkibin oluşturulması için, yüz dirhem hindiba suyu, üç yüz dirhem şekerle birlikte kaynatılıp şerbet kıvamına gelene kadar karıştırılmalıdır (Şerif, 2017). Harareten kaynaklı olarak görülen kalp ağrısı için günde bir dirhemden bir miskale kadar hindiba suyu tüketmek faydalı olacaktır (Güven, 2005, s. 246). Kalp çarpıntısının iyileştirilmesi için oluşturulmuş bir başka şurup terkinde de hindiba tohumunun kullanımına yer verilmiştir (Abdullah, 2016, s. 200).

4.2. Sinir Sisteminde Meydana Gelen Rahatsızlıklar

4.2.1. Beyin

Sara (epilepsi) hastalığı, genetik faktörlerin yanında enfeksiyonel ve travmatolojik olarak ortaya çıkabilen bir rahatsızlıktır. Beyin nöronlarında meydana gelen hasar sebebiyle beyin işlevini yitirmektedir. Bu oluşum tat, koku, hareket kayıpları, bayılma, nöbet geçirme gibi olumsuz etkileri doğurmaktadır. Sara hastalığı bulunan kişilerin beyninin ısıtılması gerekmektedir. Hindibanın ısıtıcı etkisi bulunmaktadır. Bu sebeple nöbet geçirildiği sırada hindiba balla ezilip sıvı duruma getirildikten sonra boğaza damlatılmış ve hastanın kendisine gelmesi beklenmiştir (Şerif, 2017, s. 515). Ayrıca İbn-i Şerif'e ait Yedigâr eserinde, felç hastalığı için oluşturulan bir terkipte de hindiba kullanımına yer verilmiştir.

4.2.2. Göz

Göz hastalıkları üzerine Muhammed bin Mahmud-ı Şirvani tarafından kaleme alınan eserde Yunan ve İslam hekimlerinin tecrübelerine yer verilmiştir. Yunan hekimi Galen'e göre; nikris ve gözde bulunan şişliklerde yakı uygulamasında bulunulursa fayda sağlamaktadır. Bu bilgiye Müntahab-ı Şifa ve Nizamü'l-

Edviye eserlerinde de ulaşılmaktadır. Müntahab-ı Şifa'ya göre; gözde görülen kızarıklıklar ve yanmalarda dövülüp göz üzerine koyulması faydalıdır. Nizamü'l Edviye eserine göre; göz ağrısına bostani hindiba suyu, üstübeç ve arpa unuyla karıştırılıp yakı olarak uygulanmalıdır. Göze kan inme, yaşarma durumunda enseden küçük cerrahi bir operasyon sayılabilecek olan hacamat uygulamasından sonra önerilen yakı terkinde yaş, taze hindibanın kullanımına yer verilmiştir (Abdullah, 2016, s. 96). Mürşid eserinde ayrıca sarılık, seretan (kanser) gibi hastalıklardan kaynaklı olarak göz ağrısı, göz sarılığı, bulanık görme gibi problemlerde de tohumunun ve suyunun kullanımı önerilmiştir. Bunun dışında dövülüp gül suyuyla karıştırılıp göz kapağı, göz pınarı gibi hangi bölgede kaşıntı görülürse o bölgeye sürüldüğünde kaşıntı sorununa fayda sağlayacağından bahsedilmiştir (Şirvani, 2004, s. 142). İslam hekimi Taberi'ye göre; yaprağının suyu her gün göze damlatılırsa gece körlüğünü tedavi etmektedir. Huneyn bin İshak'a göre; suyunun göze damlatılması gözün sklera bölümünde canlılık oluşturmaktadır. Eserlerde genellikle yakı olarak kullanımına değinilmiş, bu süreçte kıvam verici madde olarak gül suyu ve arpa unu kullanılmıştır.

4.3. Sindirim ve Lenfatik Sistemlerde Meydana Gelen Rahatsızlıklar

4.3.1. Mide

Hindiba tüketimi mide sağlığının korunması ve kuvvet sağlanması açısından faydalıdır. Hindiba şarabı (şurubu), hindiba kökü kabuğu şarabı (şurubu), hindiba suyu ve hindibanın direkt olarak tüketimi mideye kuvvet vermek, midede bulunan tıkanıklıkları açmak, susuzluğu dindirmek, yemek hazmını artırmak amacıyla kullanılmıştır (Güven, 2005). Aşağıda, mide rahatsızlıkları için yapılan şuruplardan birkaç örnek verilmiştir.

Hindiba kökü kabuğu şurubu terkihi: Altmış dirhem kasni kökü kabuğu, otuz tane kasni tohumu kaynatıldıktan sonra yüzer dirhem gül suyu, kasni suyu ve karabaş otu suyu eklenerek bez yardımıyla süzildikten sonra, tatlandırıcı ve kıvam verici olarak beş yüz dirhem şeker kullanılarak şurup elde edilmektedir (Abdullah, 2016, s. 212).

Hindiba-kasni şarabı terkihi: Yüz dirhem kasni suyu, üç yüz dirhem şekerle birlikte kaynatılıp şerbet kıvamına gelene kadar karıştırıldıktan sonra şurup kullanıma hazır hale gelmektedir (Şerif, 2017, s. 484).

Ayrıca köküyle birlikte suda kaynatılıp süzildikten sonra posası salata yapılarak akşam yemeğinden sonra tüketilmiştir. Ortaya çıkan acı su ise sabah içilerek mideye kuvvet vermesi amacıyla kullanılmıştır (Efendi, 2019, s. 1003). Sıvı tüketim tedavinin haricinde uygulama olarak da mide hastalıklarının tedavisinde kullanılmıştır. Bu kullanımlara örnek olarak: Arpa unuyla karıştırdıktan sonra yakı uygulamasında bulunularak istifra hissiyatı, karın ağrısı gibi problemlerin ortadan kaldırılmasında kullanılmıştır (Paşa, 1990). Sınır ve stres sebebiyle midede oluşan çarpıntıya bostani hindiba suyu, üstübeç ve arpa unuyla karıştırılıp yakı olarak uygulanmıştır. Yakı uygulamasının kullanımına ayrıca kusma hissiyatı yaşandığı durumlarda da yer verilmiştir (Efendi, 2019).

4.3.2. Karaciğer

Hindiba, ciğer tıkanıklarını açmakta, sıcak ve soğuktan kaynaklı oluşan hastalıklara fayda sağlamaktadır. Safrayı ve kandaki zararlı maddeleri vücuttan temizlemektedir (Paşa, 1990). Bostani hindibanın özsuğu ve Hindiba-Kasni şarabı (şurubu) içmek ciğerde bulunan tıkanıklıkların açılması için kullanılmış droglardır. Hindiba şarabı terkinin oluşturulması için; yüz dirhem kasni suyu, üç yüz dirhem şekerle birlikte kaynatılıp şerbet kıvamına gelene kadar karıştırılmıştır (Şerif, 2017, s. 484). Ayrıca bitki köküyle birlikte suda kaynatılıp süzildikten sonra posası salata yapılarak akşam yemeğinden sonra tüketilmiş, süzildikten sonra ortaya çıkan acı su ise sabah içilmiştir. Yapılan bu uygulama ile ciğer sağlığının korunması amaçlanmıştır (Efendi, 2019, s. 1003). Aşağıda karaciğere bağlı oluşan rahatsızlıklar ve önleyici tedbirler verilmiştir.

Sarılık: Safra kesesinin fazla safradan kaynaklı olarak şişmesi sonucu karaciğerde tıkanmalar meydana gelmektedir. Bu durumda karaciğerin vücuttaki işlevini yerine getirememesi sebebiyle çeşitli rahatsızlıklar ortaya çıkmaktadır. Hindiba bitkisi, vücuttaki safra ve kanın yoğunluğunu düzenleme, zararlı maddeleri temizleme özelliğine sahiptir. Bundan dolayı hindiba bitkisi Osmanlı'da sarılık hastalığını önleyici ve tedavi edici bir unsur olarak kullanılmıştır (Özdemir, 2018).

Siroz: Hepatit B, hepatit C ve hepatit D enfeksiyonları, safradan kaynaklı olarak tıkanmalar, aşırı alkol tüketimi, beslenme bozuklukları gibi sebepler karaciğerin hasara uğramasına sebep olmaktadır. Karaciğer hasarı ise karaciğer yetmezliği, siroz gibi hastalıkları meydana getirmektedir. Hastada iştahsızlık, kilo kaybı, bacaklarda ödem ve karında şişkinlik görülebilmektedir. Hindiba, ciğer tıkanıklığının açılması ve kanın temizlenmesi açısından faydalı bir bitki olması sebebiyle Osmanlı devletinde siroz hastalığı

tedavisinde kullanılmıştır. Siroz kaynaklı olarak vücutta oluşan şişliklerin inmesi için hindibanın suyu çıkarılıp şeker ile tatlandırıldıktan sonra hastaya içirilmiştir (Paşa, 1990, s. 96). Yaban hindibası, tohumu ve suyunun hem müfred hem de mürekkebi olarak verilen terkiplerde kullanımına yer verilmiştir (Abdullah, 2016, s. 202).

Verem: Ciğer sağlığı açısından oldukça önemli olan hindiba, kanı temizleme özelliği sayesinde, ciğerde bulunan bozuk kan, kanlı balgam, el ve ayak gibi uzuvlarda hareket kısıtlılığı gibi problemlere yol açan verem (tüberküloz) hastalığının tedavisinde de kullanılmıştır. Verem tedavisi için; hindibanın özsuyu on beş gün boyunca her sabah tüketilmelidir (Efendi, 2019, s. 1003).

Bağırsak: Balgami ishal, dışkılamanın balgama benzer şekilde, beyaz ve iltihaplı şekilde yapılmasıdır. Bağırsak dengesinin bozulması durumunda hücreler tarafından üretilen bu balgami ishal türü kimi zaman tehlikeli olabilmektedir. Osmanlı'da balgami ishali tedavi çeşitlerinden biri de kasninin pişirilip üzerine sirke dökülerek tüketilmesidir. Alternatif olarak, kereviz ve kasni, köküyle birlikte dekoksasyon (kaynatma) yöntemiyle ilaç haline getirildikten sonra içilebilmektedir. İshal rahatsızlığı için oluşturulan farklı terkiplerde de hindibanın tohum ve kökünün kullanımlarına yer verilmiştir (Şerif, 2017, s. 234).

Ağız ve Diş: Misvak yerine kullanmak veyahut gargara yapmak ağız ve diş sağlığı açısından faydalı olmaktadır. Uyurken salyanın ağızdan gelmesi rahatsızlığının tedavisi için sabah aç karına yaş hindiba tüketilmelidir (Şerif, 2017). Hindiba ile ilgili dinsel manada inanışlar da mevcuttur. Yılın başında, muharrem ayının başlangıcında hindiba (acı marul) ele alınıp yeni aya doğru tutulup "Bir daha at eti ve kasni marulu yemeyeceğim." şeklinde söylemde bulunulursa bir daha diş ağrısı yaşamayacağı inancı bulunmaktadır. Fakat bu ritüel her yıl gerçekleştirilmelidir (Efendi, 2019, s. 766).

Boğaz: Boğaz şişliği ve ağrılarında iki hindiba türünün suları karıştırılıp gargara edilerek bu hastalıklar tedavi edilmiştir (Efendi, 2019). Ayrıca boğaza sülük yapışma probleminde bitki dövülüp sirkeyle karıştırıldıktan sonra gargara yapılarak sülüğün düşmesi sağlanmıştır (Şerif, 2017, s. 210).

Dalak: Hindiba tüketildiği takdirde, bedeni fazla safradan arındırmakta, organlarda tıkanan bölgelerin açılmasına fayda sağlamaktadır. Dalağa sağladığı fayda ile vücutta yoğun biçimde yer alan kan ve safranın yol açtığı harareti dindirmektedir. Hindiba suyu özellikle sikencübin ile tüketilirse bu yoğunluğun azalmasına ve uzun soluklu sıtma hastalığının tedavisine fayda sağlamaktadır (Efendi, 2019). Ayrıca 15. yüzyıla ait Yedigâr adlı tıp eserinde dalak rahatsızlıkları için oluşturulmuş terkipte kasni tohumuna yer verilmiştir (Şerif, 2017, s. 479).

Sıtma: Sıtma hastalığı, dişi sivrisinekler tarafından insan vücuduna taşınan bir çeşit parazitin etkisiyle meydana gelen ölümcül bir hastalıktır. Ateş, kusma, halsizlik şeklinde belirtileri bulunmaktadır. Eski çağlardan beri var olan bu hastalık Osmanlı döneminde en sarsıcı etkiyi Kurtuluş Savaşı sürecinde göstermiş, bu süreçte bir yandan savaşla mücadele eden halk, salgın hastalığın etkileriyle epeyce sarsılmıştır (Akdur, 2006). Hastalık, parazitin kana karışarak vücuda zarar vermesinden, hindibanın ise kan temizleyici etkiye sahip olduğundan dolayı Osmanlı döneminde sıtma hastalığı tedavisinde hindiba yaygın kullanıma sahip olmuştur. Bu kullanım dönem kaynaklarında sıklıkla ele alınmıştır (Şerif, 2017, s. 146). Eserlerde verilen bilgilere göre; Hindiba kökü kabuğu şarabı (şurubu), sıtma hastalığına iyi gelmektedir (Paşa, 1990). Terkibin oluşturulması için; altmış dirhem kasni kökü kabuğu, otuz tane kasni tohumu kaynatıldıktan sonra yüzer dirhem gül suyu, kasni suyu ve karabaş otu suyu eklenerek bez yardımıyla süzülerek şurup elde edilmiştir. Daha sonra tatlandırıcı ve kıvam verici olarak beş yüz dirhem şeker kullanılarak şurup tedavi için hazır duruma getirilmiştir (Abdullah, 2016, s. 212).

4.4. İskelet Sisteminde Meydana Gelen Rahatsızlıklar

Nikris Hastalığı: Gut hastalığı olarak da adlandırılmakta olan bu hastalıkta beslenme bozuklukları sebebiyle kanda yaşanan ürik asit artışı, eklemlerde hasara yol açmaktadır. Hacı Paşa'nın Müntahab-ı Şifa ve İshak bin Murad'ın Edviye-i Müfrede eserlerinde kâsnî suyu arpa unuyla karıştırıldıktan sonra yakı uygulamasında bulunulursa nikris hastalığının tedavisine fayda sağlayacağı belirtilmiştir (Paşa, 1990, s. 36). Nizmü'l-Edviye eserinde; yakı terkiplerinde bostani hindiba suyunun ve arpa ununun yanında üstübeç kullanımına da yer verilmiştir (Efendi, 2019, s. 1003). Alaim-i Cerrahin eserinde;

Kızıl gül, ak gül, kabı çıkmış mercimek, mâş, ak şandal, luffâh, marul tohumu, nîlüfer, benefşe beşer dirhem, kişnîc tohumu dört dirhem ve haşhâş tohumu beş dirhem, kelem tohumu üç dirhem, kâsnî tohumu üç dirhem; bu mecmû'ın döğeler, ince elekden gecüreler, vaqtı ki hâcet ola, beş yumurda şarusı ki çığ ola ve iki kaşık gül yağı ve iki kaşık inek sudi-y-ile yoğuralar ki ne kıtı ola ve ne şıvık ola, bir pâre beze yayalar, ısıcağ vuralar, tâ ki kıruyınca dura, andan sonra gëru vuralar. Ğidâsı arpa

unından omac ola, çāšnī vēreler, koruḡ şuyından veyā ḡaramuḡ şuyı veya sirke. Eger ḡatı olursa mercimek ve ḡıyār, koruḡ şuyı-y-ıla vereler

şeklinde eklem bölgeleri, nikris gibi cümle şişliklere önerilen yakı terkinde kasni tohumunun kullanımına yer verilmiştir (Abdullah, 2016, s. 147).

4.5. Üriner, Üreme ve Örtü Sistemlerinde Meydana Gelen Rahatsızlıklar

Böbrek ve Mesane: Böbrek ağrılarında, bostani hindiba suyu, üstübeç ve arpa unuyla karıştırılıp yakı olarak uygulanmıştır (Efendi, 2019). Böbrek ağrılarının dışında mesanede görülen rahatsızlıkların tedavisi için de hindiba suyundan faydalanılmıştır. Örneğin Yadigār adlı eserde böbrek ve mesane rahatsızlığıyla ilgili olarak oluşturulmuş terkipte kasni suyunun kullanımına yer verilmiştir (Şerif, 2017, s. 573).

Üreme Organları: Erkek cinsel organı ve testislerde görülebilecek şişlikler için, kolda bulunan ve gövde, karın damarı gibi isimlerle de anılan baselik damarından kan alınmalıdır. Sabuncuoḡlu'na göre bu damardan kan alınmasıyla birlikte belden yukarıdaki kan belden aşağıya doğru inmektedir (Gültekin, 2019, s. 137). Muhtemel ki bu yöntemle şişliğin bulunduğu bölgedeki kan akışı hızlandırılmaya çalışılmıştır. Uygulamanın ardından ise kasni suyunun arpa unu ile karıştırılarak şişlik bulunan bölgeye yakı edilmesi önerilmiştir. Cinsel gücün artırılması için beş haşlanmış yumurta sarısı yarım dirhem kasni ile karıştırılarak tüketilmelidir şeklinde cinsel gücün korunması ve desteklenmesi maksadıyla gıda takviyesi tariflerinde bulunulmuştur (Şerif, 2017). Genellikle Avrupa hastalığı olarak bilinen ancak özellikle 19. Yüzyılda Osmanlı topraklarında da görülen Frengi hastalığı, beyin, sinir ve iç organlarda hasara neden olan ölümcül bir hastalıktır. İçeriğinde frengi hastalığına da fazlasıyla yer verilen eserde, frengi hastalığının tedavisi için oluşturulmuş merhemlerin terkinde kāsınin kullanımına yer verilmiştir (Abdullah, 2016).

Deri: Sivilce tedavisi için önerilen bir merhem terkinde hindiba kullanımına yer verilmiştir. Ayrıca çıban tedavisi için uygulanan küçük cerrahi işlemler sonrası irin akmaya devam etmezse hindibanın dövülüp balla karıştırıldıktan sonra çıban üzerine sürülmesi önerilmiştir (Abdullah, 2016, s. 106).

4.6. Hindibanın Panzehir (Tiryak) Olarak Kullanımı

Zehirli ve kuduz hayvanların ısırması, sokması durumunda hindibanın panzehir etkisinden faydalanılarak arpa unuyla karıştırılıp kıvam verildikten sonra yakı uygulamasında bulunulmuştur. Bu şekilde zehrin dışarıya atılması sağlanmıştır (Paşa, 1990, s. 36). Yakı uygulamasıyla birlikte tedavi hindiba suyunun içilmesiyle desteklenerek tedavi süreci hızlandırılmıştır. Hayvan ısırılmalarının dışında otlardan kaynaklı zehirlenmelerde de hindibanın panzehir etkisinden faydalanılmıştır. Bu süreçte hindiba özsuğu, zeytin yağıyla karıştırılıp içilerek zehrin vücuttan atılması desteklenmiştir (Efendi, 2019).

4.7. Tıp Alanında Diğer Kullanımlar

Yadigar adlı eserde sefer öncesi ve sefer sırasında alınması gereken tedbirler ve uygulama ile ilgili bölüme yer verilmiştir. Bilindiği üzere uzun seferlerde birçok coğrafya ve iklim değişikliğiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Bu süreçte iklime uygun olarak giyinmenin yanında beslenme de çok büyük önem ihtiva etmektedir. Soḡuk iklime sahip olan coğrafyalarda kasni tüketmek veyahut kasniyi şarap veya bal ile karıştırıp içmek önerilmiştir (Şerif, 2017, s. 438). Hem kasninin hem de şarap ve balın ısıtıcı etkisiyle kişiler, soḡuk iklime karşı bir nebze olsun dirayet sağlayacaktır. Bu bilginin bir benzerine Alaim-i Cerrahin eserinde de rastlanmaktadır. Esere göre sadece soḡuk havalarda değil sıcak havalarda da susuzluğu gidermesi bakımından vazgeçilmez bir bitki olduğu görülmektedir. Sarı benizlilik, susuzluk gibi rahatsızlıklar için oluşturulmuş terkipte hindiba tohumunun kullanımına yer verilmiştir. Eserde çeşitli mürekkebe ilaç terkiplerinde de hindiba kullanımına rastlanmaktadır. Buna göre; azanın çıkması, zedelenmesi durumunda önerilen bir şurup terkinde kasni suyuna, türlü ağrı, sızı, balgami hastalıklar ve yaralar için önerilen yakı ve merhem terkiplerinde de hindiba kullanımına yer verilmiştir (Abdullah, 2016).

5. SONUÇ

Osmanlı dönemi tıp anlayışının kökleri, antik çağlara dayanmaktadır. Dönemin hekimleri, bilimsel çerçevede deneysel yaklaşımlarla tıbbi bilgiyi geliştirmişlerdir. Bu tıp anlayışı, kadim uygarlıklardan gelen bilgi birikiminin Osmanlı topraklarında sürdürülmesiyle şekillenmiştir. Çin, Mısır, Hint, Yunan ve Roma tıbbının etkisi Osmanlı tıbbının temelini oluşturmuştur. İslam öncesi dönemde kabul gören tıp anlayışı, İslam devletleri tarafından da benimsenerek sürdürülmüştür.

Selçuklu Devleti, Osmanlı'nın mirasçısı konumunda olup, tıp alanında da bu gelenekleri devam ettirmiş ve geliştirmiştir. Özellikle Selçuklu döneminde Yunan hekimlerinin önemli öğretileri Arapça ve Farsça dil bilgisiyle aktarılmıştır. Ancak Osmanlı döneminde ilim ve bilim adamları, Osmanlı Türkçesi üzerine

çalışmalar yaparak Türkçe'nin ilim dili olarak kullanımını yaygınlaştırmışlardır. Bu dönemde tıpla ilgili telif ve tercüme eserler kaleme alınmış, farmakoloji alanında farmakope, kodeks ve akrabadin gibi eserler oluşturulmuştur. Bu eserler, halk sağlığını koruma ve tabip bilgilerini artırma amacıyla ilaçların elde ediliş ve kullanım usulleri hakkında bilgi vermiştir.

İlaç hammaddesi olarak hayvansal ve bitkisel maddeler öne çıkmış, müfred (basit) ve mürekkebe (kompoze) ilaçlar elde edilmiştir. Tedavi unsuru olarak humoral patoloji anlayışı benimsenmiş; doğadaki "hava, su, toprak ve ateş" ile insan bedenindeki "kan, balgam, siyah safra ve sarı safra" unsurları arasındaki denge önemli kabul edilmiştir. Bu anlayışa göre, insanların mizaçları, bu unsurların yoğunluğuna göre şekillenmiştir. Bitkiler de bu teoriye göre sıcak, soğuk, yaş, kuru gibi özelliklere sahipti ve hastanın mizaç durumuna göre belirlenirdi.

Özellikle hindiba, Osmanlı tıbbında önemli bir yere sahipti. Türk Dil Kurumu sözlüğünde hindiba, yaprakları tüketilebilen bir bitki olarak geçmektedir. Osmanlı kaynaklarında ise genellikle "kāsni" veya "kāsni" olarak bahsedilmiştir. Bostani hindiba ve berri hindiba olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Bostani hindiba bahçelerde yetiştirilirken, berri hindiba kırsal kesimlerde yabancı olarak yetişir. Her iki türün de farklı kullanım alanları ve özellikleri vardır.

Osmanlı tıp geleneğinde, hindibanın çeşitli sağlık sorunlarına yönelik kullanımları oldukça çeşitlilik göstermekteydi. Özellikle farklı sistemlerde meydana gelen rahatsızlıklarda hindiba terkiplerine sıklıkla başvurulmuştur. Osmanlı tıp literatürü, bu dönemin tıbbi bilgisini ve uygulamalarını yansıtan önemli kaynaklardan oluşmaktadır. Muhammed bin Mahmud Şirvani'nin göz hastalıkları üzerine yazdığı "Mürşid" adlı eser, bu dönemin en önemli tıp eserlerinden biridir. Ayrıca, Celaleddin Hızır'ın "Müntahab-ı Şifa" ve İbn-i Sina'nın "Hindiba Risalesi" gibi eserler, bu dönemin tıbbi bilgilerini içermektedir. Osmanlı döneminde hindiba bitkisinin sağlık alanında çeşitli kullanımları bulunmaktaydı. Bu kullanımların çoğu, bitkinin tıbbi özelliklerine dayanıyordu ve dönemin hekimleri tarafından tedavi amaçlı öneriliyordu. Bu geleneksel kullanımlar, o dönemin tıp anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak araştırmada Osmanlı dönemi tıp anlayışını, eserlerini ve hindiba bitkisinin tıbbi kullanımını detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu dönemin tıp literatürü, Osmanlı tıbbının temelini oluşturmuş ve o dönemin tıbbi uygulamalarını yansıtan önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Hindiba ise bu dönemde önemli bir tıbbi bitki olarak kabul görmüş ve çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah, İ. b. (2016). *Ala'im-i Cerâhim (Cerrah-name)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Akdur, R. (2006, Kış). Sıtma Salgınları Tarihi. *Bilim Tarihi Araştırmaları*, (2), s. 1-11.
- Altıntaş, A. (2006). Osmanlı Tıbbında Gül. *Osmanlılarda Sağlık*, 1(78), 77-83.
- Baytop, T. (2001). *Türk Eczacılık Tarihi*. (A. Mat, Dü.) İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Baytop, T. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Efendi, S. İ. (2019). Nizamü'l-Edviye. (M. B. Aydın, & S. Murad, Derleyiciler) Türkiye Bilimler Akademisi.
- Gültekin, E. (2019). Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Cerrahiye-i İlhaniye Adlı Eserinde Fasd, Hacamat ve Sülük Tedavisi. *Darülfünun İlahiyat*(30), s. 129-150.
- Gümüşhanevi, A. Z. (1980). *Râmûz-ul Ehadis*. (N. Erdoğan, Çev.) Pamuk Yayınları.
- Güven, M. (2005). Abdülvehhab Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin). (*Doktora Tezi*). Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Murad, İ. b. (2007). *Edviye-i Müfrefede*. (M. Canpolat, & Z. Önler, Çev.) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Murad, S. (2018). Müellifi Bilinmeyen Bir Tıp Sözlüğü. *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, s. 35-67.
- Önler, Z. (2020). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Özdemir, G. (2018). Hekim Beşir Çelebi, Mecmu'atü'l-Fevaid (Giriş-İnceleme-Çeviri-Yazılı Metin-Dizin). (*Doktora Tezi*). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Parlatır, İ., Gözaydın, N., Zülfıkar, H., Aksu, T. ., Türkmen, S., & Yılmaz, Y. (1998). *Türkçe Sözlük* (9 b., Cilt 1). Türk Dil Kurumu.
- Paşa, C. H. (1990). Müntahab-ı Şifa. (Z. Önler, Derleyici) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sina, B. İ. (1937). *Hindiba Risalesi*. (A. S. Ünver, Dü.) İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Şehsuvaroğlu, B. N. (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri*. Hüsnütabiat Basımevi.
- Şerif, İ. (2017, Mayıs). Yadigâr. (M. Çekin, Dü., O. Sakin, Y. Okutan, D. Koçer, M. Yıldız, Çev., & O. Sakin, Derleyici) Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Şirvani, M. b. (2004). *Mürşid (Göz Hastalıkları)*. (A. H. Bayat, & N. Okumuş, Dü) Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Terzioğlu, A. (1992). *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünver, A. S. (1952). *Türkiye Eczacılık Tarihi*. Hüsnütabiat Basımevi.